

L'ANY QUE VA MORIR FELIP II

HENRY KAMEN

Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Barcelona

RESUMEN: *El año que murió Felipe II*

A través de una larga serie de ejemplos, el autor cuestiona el teórico uniformismo y monolitismo del catolicismo en los territorios hispánicos de Felipe II, poniendo de relieve los casos de desconocimiento de los dogmas y las tradiciones católicas, situaciones de permisividad hacia la entrada de libros extranjeros y ejemplos de aparente tolerancia religiosa con moriscos y judeoconversos

RESUM:

Amb una llarga sèrie d'exemples, l'autor qüestiona el suposat uniformisme i monolitisme del catolicisme en els territoris hispànics de Felip II, subratllant casos de desconeixement dels dogmes i les tradicions catòliques, situacions de permissivitat vers l'entrada de llibres estrangers i exemples d'aparent tolerància religiosa vers conversos i moriscos.

SUMMARY: *The year Philip II died*

Henry Kamen questions the supposed monolithic nature of the Catholicism in the reign of Philip II of Spain. Using several examples, the author underlines various cases of ignorance of dogmas and traditions, permissiveness towards foreign books and religious tolerance towards Moslems and Jews converted to Catholicism.

Quan el rector de Sant Quintí de Mediona a l'Alt Penedès es va assabentar de la mort del rei a Madrid l'any 1598, va escriure: "Lo rey Phelip Segon de aquest nom es mort a Madrid a 15 del present, lo qual ha regnat quaranta anys. Ara es rey son fill lo princep. Nostre señor nos done bons administrés de justicia axi spirituals com temporals pera que sapien ben regir y gobernar".¹ Per molta gent d'aleshores i de després que consideraven a Felip com "el rei Catòlic" per excel·lència, semblava que llegava al seu successor un regne lliure de heretgia i de conflictes religiosos. No obstant, hi ha l'altre cara de la moneda. Es veritat que Espanya a l'any 1598 aparentment semblava la nació menys tocada per l'heretgia. Però el país no era immune a les influències externes, i encara menys pel que feia a la religió. Es més, no podem parlar d'Espanya com una única unitat: tenia les seves àrees de creients i de no creients, àrees d'ortodòxia i de no ortodòxia. Sempre ens han presentat l'imatge d'una nació amb una religió rigidament conservadora. La realitat, com el mateix Felip sabia, era molt diferent.

El rei rebé l'any 1581 una relació sobre l'estat de la religió al nord d'Aragó i a Catalunya. La preocupació del rei era per "los montes pirineos desde el Condado de Cerdeña hasta Sobrarbe, que son como veynte leguas de tierra de largo y otras tantas en ancho", i pel perill per a la fe d'aquella gent que vivien allà "de no haver quien les predique e instruya en las cosas de nuestra sancta fee catholica. Porque los monasterios de cuyas lumbres en tiempos pasados eran instituydas y conquistadas aquellas partes estan casi perdidos y los que alli residen son

¹ Arxiu Diocesà de Barcelona, Manuals Parroquials, Mediona, Vol. 13, f. 79.

ynorantissimos".² El contingut d'aquest informe fou confirmat, el 1590, per Joan de Jesús Roca, provincial a Catalunya dels carmelites descalços, acabats de fundar aleshores:

En las montañas de Cataluña ay tanta ignorancia que por ella no solo caen los moradores della en grandes pecados de homicidios, hurtos, assassinamientos, trayciones y otros males, pero tienen grande aparejo para que los herejes que pasan de Francia siembren en ellos errores contra la fe.

Quan escrivia al rei, específicament sobre les muntanyes d'Urgell, el pare Roca emfasitzava "la grande ignorancia que tienen, y falta de doctrina".³ Quan el virrei d'Aragó, el 1594, demanava als jesuïtes que vinguessin i ensenyessin a la gent de la muntanya de la regió de Xaca (els "montañeses") es referia principalment a la seva "grandissima ignorancia y poca doctrina, i la falta d'escolaritat, pues por falta della viven como fieras".⁴

En cap d'aquests informes apareix l'heretgia com un factor principal, de manera que podem concloure que les opinions que la Inquisició trobava entre el poble eren mes les reflexions d'una creença comuna que no pas els ressons d'una heterodòxia infiltrada. L'existència de la Reforma protestant gairebé no apareix mai en les fonts com a estímul a la campanya contra la ignorància. Poc abans de 1590, quan els primers carmelites arribaren a Catalunya, informaven que a Mataró "avia tanta ignorancia de la Doctrina Christiana que muchos viejos aun no sabian ni entendian los mysterios de nuestra santa fe, por no haber quien les enseñase".⁵ Estem parlant, per dir-ho en poques paraules, de la situació d'un país així-anomenat catòlic dues generacions després de la Reforma a Alemanya.

No hi havia cap raó per a que als anys 1590 els catòlics espanyols estiguessin satisfets amb l'estat de la seva religió. Podem trobar evidència d'això arreu d'Espanya. Ben aviat l'activitat missionera va abraçar tota Espanya. El jesuïta, Pedro de León, que va treballar per tota Andalusia i Extremadura, va escriure que "desde que empecé el año de 1582, hasta agora que estamos en el año 1615, no ha habido año en el cual no haya ido a alguna misión, y años de dos y tres misiones". Un jesuïta anterior marcava aquesta necessitat mitjançant la relació dels habitants d'un poble prop de Huelva: "muchos habitan en chozas y cuevas, sin sacerdotes ni sacramentos; tan rudos que aun signarse no saben algunos; con muy poca diferencia en su traje y manera de vivir de los indios".⁶ Espanya, l'any 1598, com altres països europeus tenia amplies àrees de descreença religiosa, el que els missioners anomenaven "Indies", i és per això que continuament comparaven aquesta situació amb aquella dels indis d'Amèrica.

Hi ha, és clar, diferents maneres de veure aquest fenomen. Què és descreença? Què és ignorància? L'any 1598, l'any que va morir el rei Felip, un cardador d'Artés mantenia que "el robar no es pecado, los unos hemos de vivir

² "Memorial para el asiento de las montañas de Ribagorza y Perincos", Arxiu de la Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, leg. 78, f. 161.

³ Joan de Jesús a Felip II, 12 octubre 1590, *ibid.*, Leg. 342.

⁴ Memorial del comte de Sástago, 1594, *ibid.*, Leg. 78, f. 191.

⁵ Juan de San José, "Annales de los Carmelitas", Vol. I, p. 54 (Biblioteca de Barcelona, MS. 991).

⁶ Les dues citats, del meu *Una sociedad conflictiva: España, 1469-1714*, Madrid 1984, p. 292.

con los otros".⁷ La majoria del clergat d'aquesta època preferia pensar que la població era verdaderament cristiana, però molts d'ells eren simplement ignorants. A Granada l'any 1595, un pastor del poble d'Alhama assegurava no creure en la confessió i deia als seus amics: "qué confesion pensais que es la que se haze con un clérigo que tan peccador es como yo, que la perfecta confesion es la que se haze con Dios".⁸ Els inquisidors van concloure que "parecía muy rustico y ygnorante y de poca capacidad de entendimiento y casi falto del", i varen enviar-lo a un monestir per a ésser educat. De la mateixa manera l'any 1596 una dona de Barcelona proclamava que "nuestro Señor no estava en la hostia consagrada tan alto y tan poderoso como en el cielo" i deia als veïns que "vosotros me parlays filaterias, mi Dios y Señor está en el Cielo".⁹ Els inquisidors van decidir que això era pura ignorància i la condemnaren a resar el rosari. Tant si era descreença com si era ignorància, el fet era que molts catòlics del país més catòlic d'Europa no eren veritablement catòlics.

I és per això, de fet, que va haver-hi un moviment cap a la Contrareforma a Espanya. Molt sovint hi ha la impressió que la Contrareforma es produí en algun moment dels anys 1560. Això es completament fals. L'apogeu de la Contrareforma a Espanya es produí des dels anys 80 i 90 fins al final del regnat de Felip II. El de més èxit dels nous ordes religiosos, el dels carmelites, no va arribar a Catalunya fins el 1588; y el nou orde de Santa Teresa, les carmelites descalçes, no fou reconegut a Espanya fins el 1593. La Reforma dels convents a Catalunya no va començar fins 1590, i es va perllongar fins ben entrada la primera dècada del segle següent; a Catalunya els benedictins no veieren la necessitat de reformarse fins el 1597.¹⁰ Sota molts aspectes la Contrareforma no havia ni tan sols començat en el moment de la mort de Felip II. De fet s'introduïren canvis en tots els aspectes de la religió de cada dia, però foren implantats de mica en mica, i normalment calia que passés més d'una generació perquè tinguessin èxit. Els hi posaré un exemple. L'any 1559 el papa decretà la nova missa romana, que el Concili de Trento ja havia aprovat i que ara tots els catòlics havien d'observar. Però com que era una cosa nova i desconeguda, i ja que els sacerdots no l'entenien, la nova missa va trobar resistència arreu d'Espanya. L'any 1602, trenta anys després del decret romà, el concili provincial de Tarragona declarava que Catalunya encara no observava la nova missa.¹¹

Pel que fa a la veritable religió de la gent, això és un altre tema i un altre problema que no podem tocar ara per falta de temps. Deixin-me que tan sols toqui una qüestió important: l'existència del purgatori. Fa uns quants anys, Jacques Le Goff va escriure un treball en el que argüia que la primitiva teologia cristiana desconeixia el purgatori, i que aquest havia estat inventat durant l'època medieval. Jo he provat que el mateix és veritat per a Espanya. Es significatiu que el primer llibre a Espanya que tracta del purgatori fos publicat a Catalunya a l'any 1600, dos anys després de la mort de Felip II. El purgatori existia com una part de la

⁷ Arxiu Històric Nacional, Madrid, Inquisición, Lib. 731, f. 289.

⁸ J.M. García Fuentes, *La Inquisición en Granada en el siglo XVI*, Granada, 1981, p. 445.

⁹ AHN, Inq., Lib. 731, f. 252.

¹⁰ H. Kamen, *The Phoenix and the Flame: Catalonia and the Counter Reformation*, Londres, 1993, p. 70-72.

¹¹ *Ibidem*, p. 102-3.

doctrina de l'església, però jugava un paper molt petit en la religió de cada dia. No és, doncs, estrany trobar gent que no hi cregués. "No sabem", deia un pagès de Tarragona, "si hi ha un purgatori, o un cel o un infern".

Els canvis que s'estaven produint en la religió espanyola eren essencials per a que Espanya pogués gaudir d'un contacte lliure i obert amb els seus veïns catòlics. I això és el que tingueren sota Felip II. La imatge d'una nació aïllada de la resta d'Europa per causa de la censura és una ficció que els historiadors hem inventat perquè no ens hem molestat en examinar les evidències. Com a europeu convençut, Felip estava preocupat per mantenir el contacte amb els seus veïns. S'estimava més imprimir els seus llibres a Venècia i a Amberes, que no pas a Espanya. Importava llibres de fora. Espanyols de totes les condicions importaven en especial llibres religiosos.¹² Cap a les darreries del regnat un observador podia dir de Barcelona que tenia tanta riquesa de llibres com qualsevol altre centre cultural d'Europa. Però si la importació de llibres era important, encara ho era més l'exportació d'escrits: els anys 50 els espanyols publicaven lliurement llibres fora d'Espanya, principalment a causa del baix nivell d'impressió a casa. Al mateix temps que les tropes de Felip II intervingien en les guerres de religió franceses, el clergat espanyol publicava per preferència els seus llibres a la ciutat francesa de Lió.¹³

Aquest intercanvi amb Europa es va reflectir fins un cert punt en el món de les idees. Deixin que subratlli un punt: l'acceptació de la tolerància religiosa per un bon nombre d'espanyols. Felip II era contrari a la pràctica de la tolerància, encara que cap a la fi de la seva vida hagué de reconèixer que aquesta era necessària. Això es veu pels debats que van haver-hi a Madrid entre el president del Consell d'Estat de Brussel·les, Richardot, y els membres del govern de Madrid.¹⁴ Sabem a través dels debats que tingueren lloc a les Corts durant aquests anys que foren les guerres en els Països Baixos les que van provocar el moviment cap a la tolerància. Però l'acceptació de la tolerància fou més general del que ens podem imaginar. Només uns pocs mesos abans de la mort de Felip II, el seu capellà fra Luis de Granada va publicar (l'any 1597) el seu llibre *Introducción del Símbolo de la Fe*, en el cual diu que

muchos falsamente zelosos de la fe tiene creydo que no pecan haziendo mal y daño a los que están fuera della, ora sean Moros o Judios o Hereges o Gentiles. Engañanse éstos grandemente, porque tambien estos son próximos como los fieles, según se collige de aquella parábola del salvador, que trata de la piedad y socorro del Samaritano con el herido.

I ja que parlem de tolerància, hem de considerar altres aspectes de la situació religiosa a Espanya. Era Espanya intolerant cap a les seves altres cultures religioses? En la pràctica, la tolerància de la religió dels morescos era un fet establert des de feia molt de temps, malgrat que la seva expulsió ja s'havia decidit bastant abans de l'any 1580. Una cosa fou de fet la conseqüència de l'altre. Ja que es va reconèixer que la conversió dels morescos era impossible, l'expulsió era de

¹² *Ibidem*, p. 390-407.

¹³ *Ibidem*, p. 393.

¹⁴ H. Kamen, *Felipe de España*, Madrid, 1997, p. 133.

moment l'única solució; mentrestant, apart d'alguna persecució esporàdica per part de la Inquisició, els van deixar practicar en pau la seva religió. A Cuenca, per exemple, només set morescos van ser executats per heretgia dels 102 processats entre 1583 i 1600. Això, evidentment, no va afectar l'odi que els mateixos morescos sempre tenien pel Sant Ofici.

Un cas més interessant es el de la tolerància que es va practicar cap als jueus i cap als conversos. Durant la major part del segle XVI Espanya no fou realment conscient del problema dels judaïtzants. Pel 1540 els conversos pràcticament havien desaparegut dels judicis de la Inquisició.¹⁵ Existia l'antisemitisme, però els discriminatoris estatuts de *limpieza* van anar perdent la seva força i quasi no tingueren impacte entre els conversos. Cap la dècada dels anys 80 del segle XVI, al mateix temps que creixia el sentiment contra la doctrina de la *limpieza* també es qüestionava el prejudici antisemític. El frare Agustí Salucio, que fou un dels primers en donar l'atac definitiu als estatuts de *limpieza*, es va posar en contacte amb Felip II a fi i efecte d'aconseguir l'aprovació del rei, que segons sembla va obtenir.¹⁶ Al mateix any, Felip designà com a bisbe de Còrdova a un convers molt conegut.¹⁷

Malgrat tot, l'existència de judaïtzants continuà. En van aparèixer uns quants casos al sud de la península a l'última dècada del segle XVI, poc abans del final del regnat de Felip. L'any 1591, es van fer una sèrie de denúncies al tribunal de Granada. "De esta complicidad", deien els inquisidors, "se a descubierto de judaizantes hasta agora 173 personas sin los de difuntos, y cada dia se van descubriendo mas". Tanmateix, l'elevat grau d'integració dels conversos posa en dubte qualsevol intent de identificar-los com una identitat apart dins la població. El grau d'integració es troba precisament en un context que sembla indicar tot el contrari. Els grups de famílies implicades en els autos de fe de Granada dels anys 1590 pertanyien a la burocràcia benestant, i ocupaven càrrecs importants en el consell de la ciutat i en la cancelleria. Malgrat que la Inquisició va castigar una bona quantitat dels seus parents (la major part dones), ni un sol membre masculí va perdre la seva feina. A quasi tota Espanya, les regles de *limpieza* van ser paper mullat. Els homes conversos anaven lliurement a les universitats i ocupaven càrrecs en cada una de les institucions principals. Com afirmà la ciutat de Granada, l'esperança era que tot això aviat s'oblidaria. La vida relativament tranquil·la dels conversos espanyols es veié, no obstant, transformada a partir de finals dels anys 1580 per una entrada de conversos portuguesos, i a partir dels anys 1590 judaïtzants d'origen portuguès van començar a aparèixer en els tribunals.

Per acabar, hauriem de dir unes quantes paraules sobre l'institució que sovint es pren per la més típica del regnat de Felip, la Inquisició. "En los tiempos de la buena memoria de Philippe segundo tenia gran felicidad la Inquisicion porque se premiavan los servicios y trabajos, ahora de algunos tiempos a esta parte se ha ido todo esto por nuestro pecados", escrivia melancòlicament un inquisidor vint-i-cinc

¹⁵ Cf. W. Monter, *Frontiers of Heresy*, Cambridge, 1990, p. 37.

¹⁶ H. Kamen, *Felipe de España*, p. 329.

¹⁷ Luciano Serrano, *Correspondencia diplomática entre España y la Santa Sede*, 4 Vols. Madrid 1914, IV. I.VI.

anys després de la mort del rei.¹⁸ Efectivament, Felip era el gran protector del Tribunal. Una vegada va escriure al Papa: "Yo no puedo ni debo dejar de favorecer a la Inquisición, como lo haré siempre, todo el tiempo de mi vida". No es pot negar que el rei fou un lleial defensor de la Inquisició, i mai va estar en desacord amb la seva política en general. Però també és interessant observar que en 50 anys de regnat només va presenciar sis autos de fe: el 1550, 1559 (Valladolid), el 1561 (amb l'Isabel), 1564 (Barcelona), 1582 (Lisboa) y 1591 (Toledo), i en tots ells (amb excepció del de Valladolid) la seva presència va ser més formal que voluntària.

Felip va morir com un bon catòlic, però el país sobre el qual va governar no era més catòlic que qualsevol altre estat catòlic de l'Occident. De fet, els catòlics estrangers (em refereixo als informes dels ambaixadors de França i de Venècia) tendien a no creure massa la sinceritat religiosa dels espanyols. De la mateix manera que un estudiant de la Contrareforma a Espanya potser té raons per a dubtar de si la vertadera religió va arribar a arrelar profundament en la gent. Però això son només qüestions d'interpretació, que s'han de mirar de més a prop mitjançant una recerca més ampla.

¹⁸ Inquisidor a la Suprema, 16 desembre 1623, AHN, Inq., Lib. 744, f. 146.